

Vindkraft vid Margretholm

Kulturhistorisk förstudie inför planerad vindkraftspark
inom Margretholm 1:1 m.fl. Nykyrka och Sandhems
socknar, Mullsjö kommun, Jönköpings län

Vindkraft vid Margreteholm

Kulturhistorisk förstudie inför planerad vindkraftspark inom Margreteholm 1:1
m.fl. Nykyrka och Sandhems socknar, Mullsjö kommun, Jönköpings län

Sammanfattning

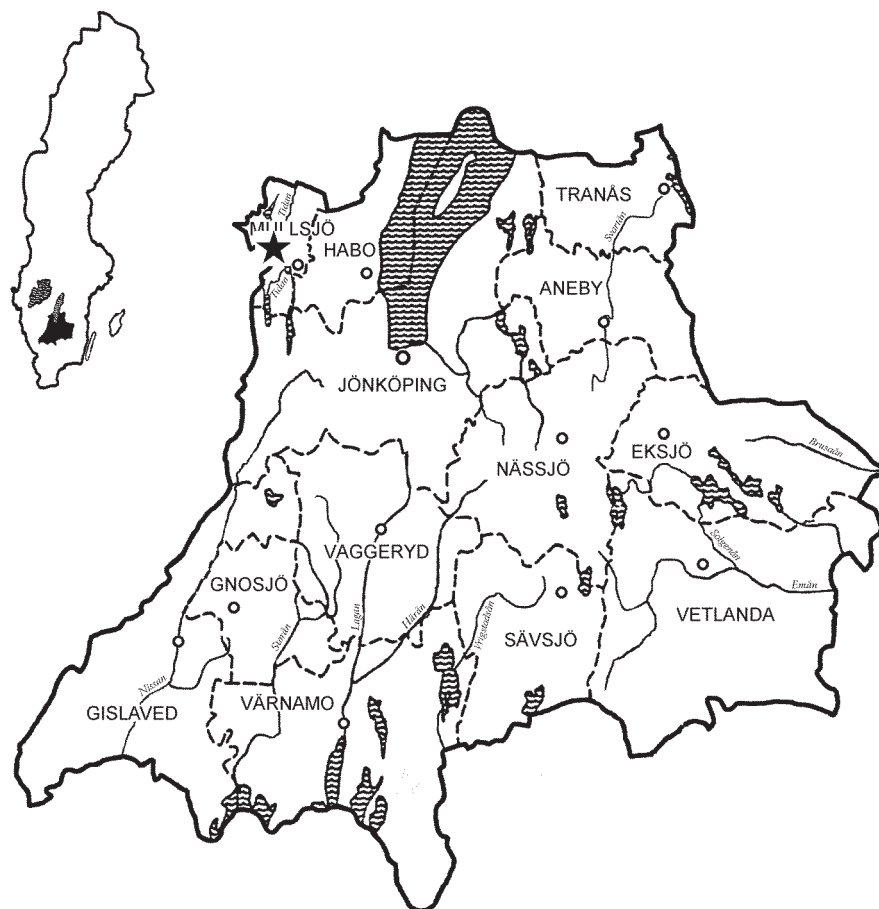
Jönköpings läns museum har, på uppdrag av HS Kraft AB, under hösten 2009 genomfört en kulturhistorisk förstudie inför anläggande av vindkraftspark vid Margretholm i Sandhem och Nykyrka socknar i Mullsjö kommun. En översiktlig kulturhistorisk analys gjordes för hela det ca 5 km² stora området (analysområdet: AO), medan platserna för de sjutton individuella verken samt tillfartsvägar detaljinventerades i fält. Studien fokuserar på hur landskapet i området förändrats över tid – från bronsålder till nutid – samt synliggör områdets karaktärsdrag och värdefulla kulturhistoriska miljöer. Syftet med förstudien är att underlätta den vidare planeringen av vindkraftens utformning i området.

Området där vindkraftsparken skall placeras domineras i dag av planterad skog, företrädesvis gran. Under förhistorisk tid låg området utanför den centrala bygden. Icke desto mindre har man under bronsålder och äldre järnålder bott i området vilket bl.a. avspeglas genom ett nyupptäckt gravfält, samt av en tidigare känd stensättning. Kring dessa gravmiljöer har möjliga förhistoriska boplatssytor identifierats.

Mer permanent bebyggelse fick området kring 1500-talets början och mitt, då små gårdar under kronan etablerades här. Flera områden med ålderdomlig fossil åkermark återfinns inom analysområdet. Strax öster om analysområdet etablerades kring år 1700 Margretholms säteri. Mellan ca 1610 och 1650 fanns ett salpetersjuderi strax utanför analysområdet. Margretholms behov av arbetskraft speglas i den tredje bebyggelsevägen i området som inföll mellan ca 1750 och 1850. Cirka 15 torp och backstugor finns med på den häradsekonomiska kartan från ca 1880. De flesta av dessa bebyggelseenheter var åter nerlagda ca 1920. Det aktuella landskapsavsnittet präglas av en dynamik mellan bosättningsintensiva perioder och däremellan liggande utmarksperioder.

Framför allt domineras området av lämningar efter de sentida torpen. Lämningarna består av husgrunder, källargrunder, odlingsrösen, röjda ytor samt stenmurar.

Vindkraftsetableringen kommer endast i liten utsträckning att beröra fasta fornlämningar. Där detta ändå sker bör fortsatta arkeologiska insatser göras. Dessa föreslås av läns museet men beslutas av länsstyrelsen. De mest framträdande lämningarna i området är spår efter den sentida bebyggelsen och odlingen. Alla dessa lämningar kan inte bevaras eller undersökas. Därför föreslår läns museet att lämningarna kring torpet Skogen vid vindkraftverk nr 10 röjs upp, karteras, skyltas och dokumenteras noggrant.

Rapport, foto och ritningar: Ådel V. Franzén
Grafisk design: Anna Stålhammar
Tryckning och distribution: Birgitta Blomkvist

Jönköpings läns museum, Box 2133, 550 02 Jönköping
Tel: 036-30 18 00
E-post: info@jkpglm.se
www.jkpglm.se

Utdrag ur tryckta och ajourhållna ekonomiska kartor är återgivna enligt tillstånd:
Ur karta © Lantmäteriet. Medgivande MS2007/04833.

ISSN: 1103-4076

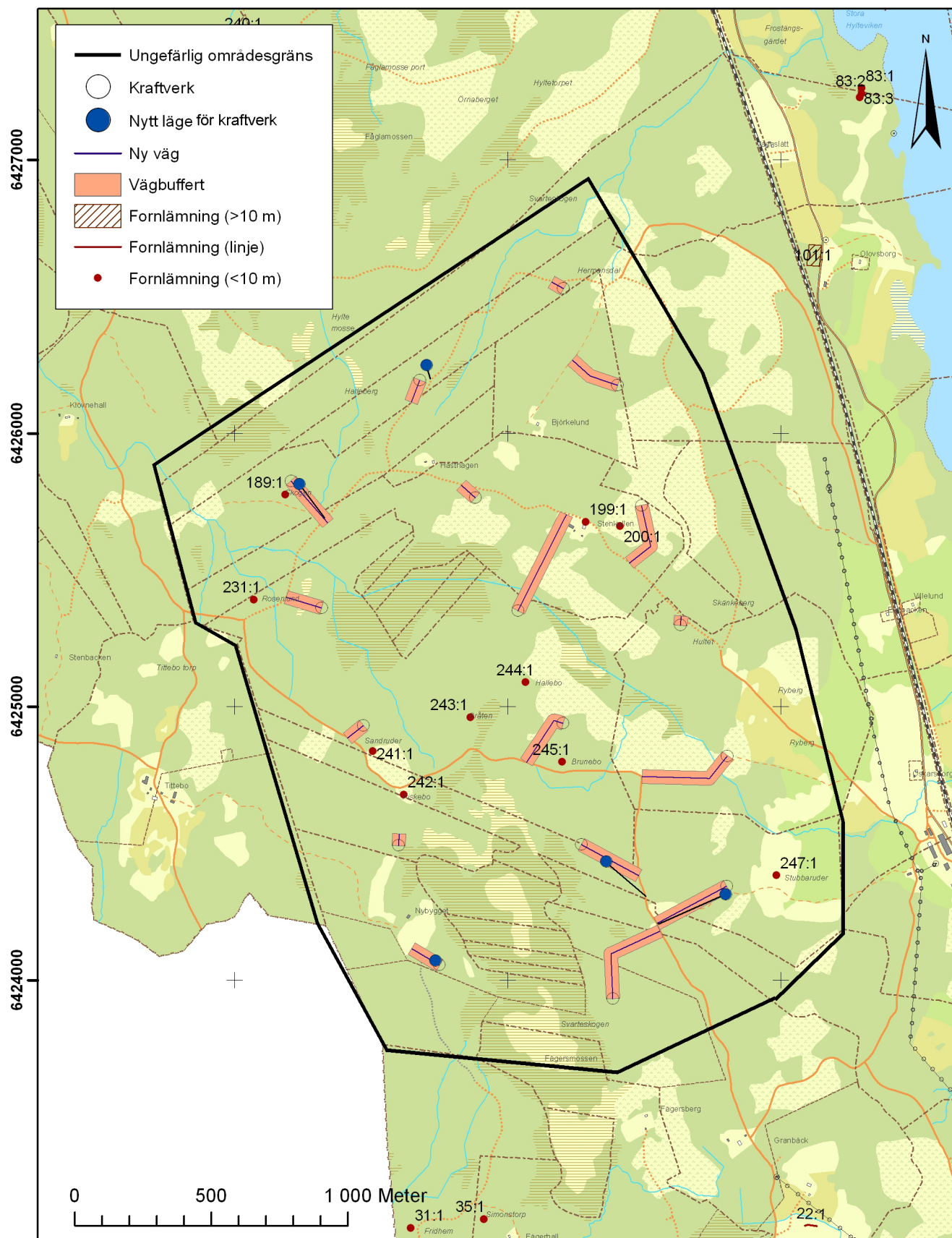
© JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM 2009

Innehåll

Inledning.....	5
Målsättning	5
Metod	6
Topografiska förutsättningar	6
Fornlämnings- och kulturmiljö	7
Tidigare undersökningar.....	9
Landskapet och bebyggelsehistorien.....	10
Resultat av undersökningen	13
Fornlämningar.....	14
Övriga kulturhistoriska lämningar	16
Landskapskaraktär och konsekvensanalys.....	17
Landskapets kulturhistoriska värden.....	18
Analysområdets kulturhistoriska värden.....	19
Konsekvensanalys.....	20
Åtgärdsförslag	21
Torpet Skogen	22
Lagskydd och ärendegång.....	24
Vad säger lagen?.....	24
Kulturhistorisk förstudie.....	25
Arkeologisk utredning	25
Arkeologisk förundersökning.....	25
Arkeologisk undersökning.....	25
Administrativa uppgifter.....	26
Referenser.....	27
Tryckta källor	27
Arkiv	27
Kartunderlag.....	27
Figurförteckning.....	28

Bilagor

Tabell 1. Tidigare kända samt nyupptäckta fornlämningar inom och i anslutning till de planerade kraftverken med tillfartsvägar.

FIGUR 1. Utdrag ur ekonomiska kartans blad 7D 5f, 7D 5g, 7D 4g. Skala ca 1:20 000.

Inledning

Jönköpings läns museum har på uppdrag av HS Kraft AB genomfört en kulturhistorisk förstudie inom ett ca 5 km² stort område väster om sjön Stråken och Margretholm, beläget i Sandhems och Nykyrka socknar, Mullsjö kommun (FIGUR 1). Inom området planeras uppförandet av sjutton vindkraftverk med tillfartsvägar samt utvidgning av befintliga vägar. Fält- och rapportansvarig är Ådel V. Franzén, antikvarie vid Jönköpings läns museum.

Utbyggnaden av vindkraft ligger helt i linje med de nationella miljömålen och ökar förutsättningarna för en hållbar utveckling. Det är dock viktigt att utbyggnaden av vindkraft tar hänsyn till landskapets kulturmiljövärden. Vindkraftsetableringar omfattar ofta stora ytor, och en kulturhistorisk förstudie i ett tidigt skede av planeringen kan bidra till att hitta placeringar som gör minsta möjliga påverkan på känsliga och bevarandevärda kulturmiljöer.

Målsättning

Målsättningen med den kulturhistoriska förstudien är att erhålla en helhetssyn på landskaps- och bebyggelseutveckling i ett långtidsperspektiv. Den skall ge en förståelse för det landskap människor har format, förhållit sig till och verkat i från förhistorisk tid och framåt. Den kulturhistoriska förstudien skall även kunna användas som underlag för MKB (miljökonsekvensbeskrivning). Utifrån förstudiens resultat och de konsekvenser en exploatering medför ges även förslag på aktuella åtgärder.

I samråd med Thomas Hörberg vid HS Kraft AB bestämdes att den kulturhistoriska förstudien skulle fokusera på att:

- * Genomföra en riktad fältinventering som berör a) uppställningsplatserna för kraftverken med en radie på 25 meter, b) nya tillfartsvägar med tillhörande vägbuffert, samt c) ett område av 5 meter på ömse sidor om befintliga vägar som skall utvidgas.

- * Beskriva områdets kultur- och landskapshistoriska karaktär.

- * Lyfta fram kulturmiljöer och kulturhistoriskt intressant bebyggelse.

- * Värdera kulturmiljön i området.

- * Analysera kulturmiljöns sårbarhet inför vindkraftsetablering

- * Bedöma vindkraftsetableringarnas kulturmiljöpåverkan.

Vidare har målsättningen varit att tillsammans med HS Kraft AB diskutera eventuella nya lägen för kraftverken i områden där konflikter med kulturhistoriska intressen har uppstått.

Metod

Genom att studera ett brett spektrum av källor kan vi få en bättre bild av hur landskapet förändras över tid. Den byråmässiga genomgången omfattar översiktlig analys av forn- och övriga kulturhistoriska lämningar, registrerade i FMIS, ortnamnsammanställningar, samt arkivmaterial. Till detta kommer även hembygdslitteratur och antikvariska rapporter. En fördjupad studie görs av äldre och yngre lantmäterihandlingar och översigtskartor.

Slutligen görs en inventering i fält. Denna kan läggas upp på olika sätt beroende på beställarens önskemål.

Om projektet är i den inledande fasen, där placeringen av de individuella vindkraftverken ännu är osäker, kan en översiktlig inventering göras i syfte att ringa in områden med höga kulturhistoriska värden. Dvs sådana områden där man vid en arkeologisk utredning kan förvänta sig att hitta nya fornlämningar eller andra kulturhistoriska lämningar.

Om projektet har gått längre i planeringsfasen och läget för de individuella verken redan har pekats ut görs en mer detaljerad inventering inom de berörda områdena. Resultaten från denna typ av riktade inventeringar kan föranleda att en justering av de planerade vindkraftverken görs där dessa kommer i konflikt med kulturhistoriskt bevarandevärda lämningar eller områden.

I föreliggande studie har den senare modellen tillämpats. De fornlämningar och andra kulturhistoriska lämningar som påträffats vid fältinventeringen har inprickats med GPS och handdator. När placeringen av det individuella verket har kommit i konflikt med kulturhistoriska intressen har en genomgång gjorts med representanter för HS Kraft i fält, där en justering har gjorts av kraftverkets läge. På flera figurer i denna rapport finns därför ett ursprungligt läge och ett nytt, justerat läge angivet. Det har varit vårt och HS Krafts önskemål att genom dialog och samarbete hitta de bästa lägena för kraftverken och tillfartsvägarna.

Topografiska förutsättningar

Det berörda området, analysområdet (AO, FIGUR 1), är beläget på en östsluttande avsats där höjdvariationerna mellan öst och väst är drygt 25 meter, från ca 300 möh strax öster om gården Tittebo till 275 möh ovanför och väster om Margretholms gård. Från analysområdets östra del löper en brant sluttning ner mot sjön Stråken. På den ca 0,6 km långa sträckan från AO till Stråken är höjdskillnaden ca 100 meter. Branten bör ha uppkommit i samband med processer som skapade den förkastningszon som har gett upphov till den långsmala Stråkensjön som i N-S riktning är den del av Tidans vattensystem.

Bergrunden består av gnejser och överlagras av ett moräntäcke

med ställvis uppstickande berg i dagen. Betydande inslag finns av mossar och kärr. På sluttningen ner mot Stråken vidtar isälvsavlagringar som dock i detta avsnitt ställvis överlagras av morän.

Vegetationsmässigt dominerar idag planterad gran- och tallskog. Inslaget av lövvegetation har tidigare varit betydande (FIGUR 15).

Fornlämnings- och kulturmiljö

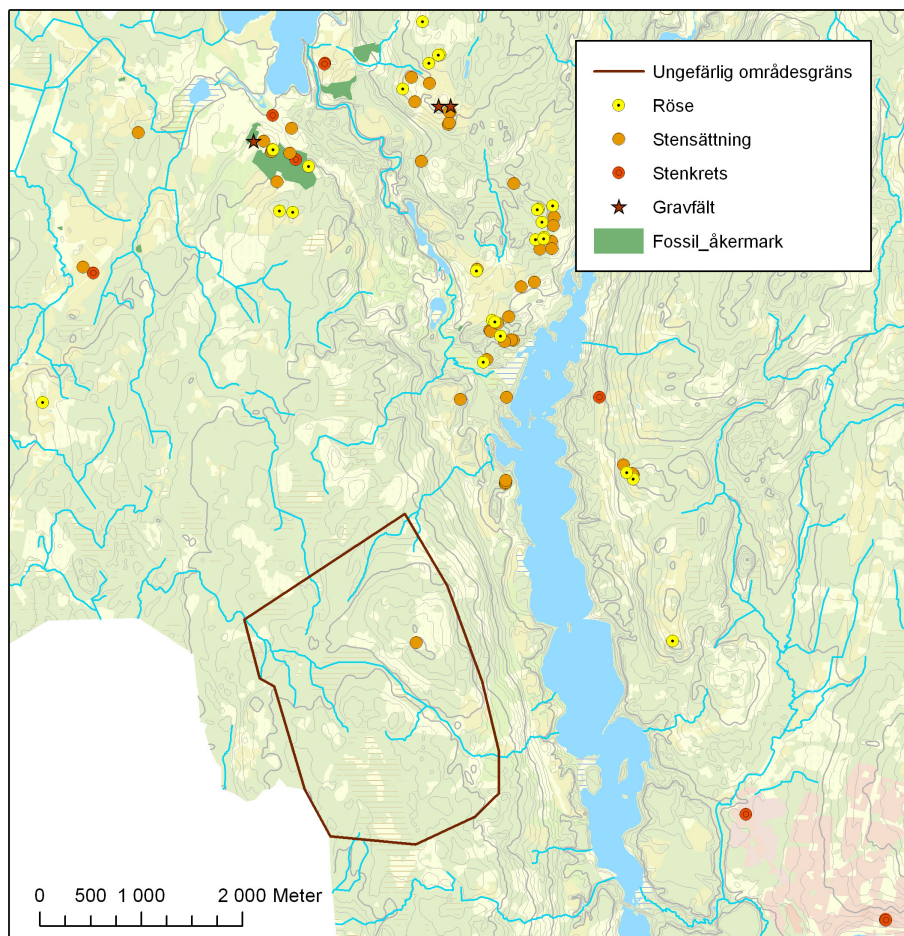
De två spridningskartorna (FIGUR 2 och 4) syftar till att sätta in analysområdet i ett större rumsligt sammanhang. FIGUR 2 visar spridningen av ett antal fornlämningskategorier som representerar tidsperioden ca 1500 f.Kr.–ca 1000 e.Kr. Rösen, stensättningar och stenkretsar visar på ett ungefärligt sätt hur bebyggelse- och odling har funnits under bronsålder och äldre järnålder, medan gravfälten och möjligen den fossila åkermarken speglar järnålders yngre del. Spridningskartan över det större området visar att den förhistoriska bygden framför allt finns längre norrut, längs med Stråkens strand och i närheten av det som under medeltid kommer att växa fram som Sandhems sockencentrum.

Den andra kartan (FIGUR 4) ger en översikt över lämningar från efterreformatorisk tid (ca 1525 e.Kr. och framåt). Här redovisas lämningar från torpbebyggelse, vägmärken i form av milstenar och väghållningsstenar samt spår efter äldre industri. Det som framgår är att lämningar från den yngre perioden dominerar i analysområdet, vilket stärker tanken på att detta område har varit utmark och skog till andra byar och gårdar under större delen av förhistorisk och historisk tid.

Inom analysområdet fanns sedan tidigare en fast fornlämning registrerad samt ett antal övriga kulturhistoriska lämningar. Den fasta fornlämningen, RAÄ 200, utgörs av en grav, troligen från äldre järnålder. Stensättningen är röseliknande och ca 7 meter i diameter med en lätt övermossad fyllning av 0,3–0,5 meter stora stenar (FIGUR 3). RAÄ 199 är en väghållningssten. Väghållningsstenarnas inskriptioner berättar hur långa vägsträckor som gårdarna var skyldiga att hålla välskötta och farbara. De flesta väghållningsstenar sattes upp under 1700-talets senare del och 1800-talets början. Den aktuella väghållningsstenen är 0,4 meter hög och 0,7 meter bred och har den inristade inskriptionen ”Stenkullen väg”, medan avståndsuppgift saknas. Väghållningsstenen stod ursprungligen längre åt SO.

Övriga kulturhistoriska lämningar består av bebyggelse- och odlingshistoriska lämningar från de torp som tidigare fanns i området. Flera av torpen var dagsverkstorp under säteriet Margretholm. Behovet av arbetskraft till Margretholm medförde en närmast explosiv utbyggnad av mindre, icke-mantalsatta enheter inom analysområdet. Endast åtta av de ca 18 bebyggelseenheter som finns med på 1880-års karta över området har registrerats i fornminnesregistret. I övrigt har hembygdsföreningen i Sandhems socken gjort

FIGUR 2. Ett urval av de fornlämningskategorier som speglar bosättning och agrar aktivitet under perioden bronsålder och fram till yngre järnålder (ca 1600 f.Kr. till 1000 e.Kr.). Av bilden framgår att den huvudsakliga bygden är belägen norr om AO. Spridningsbilden bygger på det fornlämningsbestånd som var registrerat före förstudien. Dock kom inventeringen i området i samband med denna förstudie att något förändra bilden.

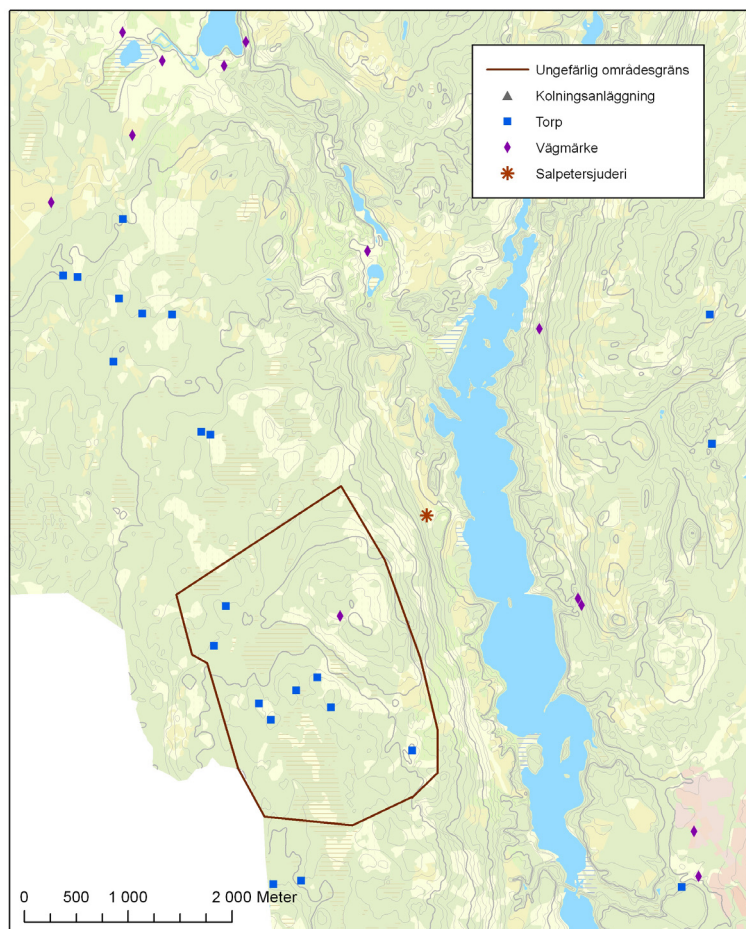

FIGUR 3. RAÄ 200 i Sandhems socken utgörs av en stensättning, alltså en grav från äldre järnålder. Under århundradena kring Kristi födelse har man bott, verkat och dött inom AO, en bild som förstärktes genom flera nyupptäckta gravar. Foto: Ådel V. Franzén.

ett stort arbete när det gäller att skylta upp, och i böcker beskriva, torpen och dess människor. Inprickningen av torplämningar på den ekonomiska kartan/digitala fastighetskartan avser oftast platsen för själva bostadshuset. När man i fält besöker en äldre torpmiljö ser man dock att området som torpetableringen tagit i anspråk i själva verket är ganska stort. Där kan finnas ytterligare husgrunder, ibland en källargrund (FIGUR 19) och framför allt kan man i landskapet se flera toppiga odlingsrösen i den med skog övervuxna åkermarken samt stenmurar, grindstolpar, vägsträckningar och växtrester efter äldre rosbuskar och fruktträd. Dessa komplexa miljöer, som ibland har etablerats redan under sent 1600-tal men mera frekvent under perioden 1750–1850, är av stort intresse för kulturmiljövården. Dels speglar de äldsta torpen, soldattorpen, indelningsverkets framväxt från 1600-talets slut, dels den befolkningsexplosion som skedde efter 1750. Ibland kan det vara befogat att arkeologiskt undersöka torplämningar, men oftast dokumenteras dessa på ett enklare sätt.

Av de lämningar som är belägna utanför men nära AO kan bl.a. RAÄ 101 lyftas fram. Vid Olofsborg fanns ett salpetersjuderi som var verksamt mellan ca 1615 och 1650. Sjuderiet finns omtalat i flera källor, inte minst i de rättshistoriska. Kraven på de omkringboende att förse sjuderiet med allt från arbetsprestationer till färgödsel ledde

till flera konflikter som slets vid tinget. Även dödsolyckor skedde på salpeterverket till följd av undermåliga arbetsförhållanden. Salpetersjuderiets historia har beskrivits av hembygdsforskaren Knut Fredriksson (Fredriksson 1979:191–193).

Utanför UO ligger också de tre ödelagda bytomterna efter gårdarna Flatagärde, Brunnebo och Tovared, enheter som lades öde kring år 1700 då Margrethholm expanderade sina inägor (FIGUR 5). Flatagärde och Tovered omtalas båda som ett kyrkohemmen vardera när de omtalas ffg 1539 och 1540, medan Brunebo omtalas ffg 1563 och då som kronotorp. Både Flatagärde och Tovered bör ha medeltida ursprung.

Tidigare undersökningar

Inga tidigare arkeologiska undersökningar har skett inom det nu aktuella området. Däremot har Jönköpings läns museum genomfört några mindre utredningar och förundersökningar i socknarna Sandhem och Nykyrka. Inga av dessa undersökningar är relevanta för föreliggande förstudie.

FIGUR 4. Fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar som speglar bebyggelse, kommunikationshistorisk och industrihistorisk aktivitet under framför allt efterreformatorisk tid (ca 1520–1900 e.Kr.). Inom AO finns en del av de många torp som etablerades mellan ca 1750 och 1820 medtagna i fornminnesregistret FMIS. Även här kom bilden att förändras genom förstudien.

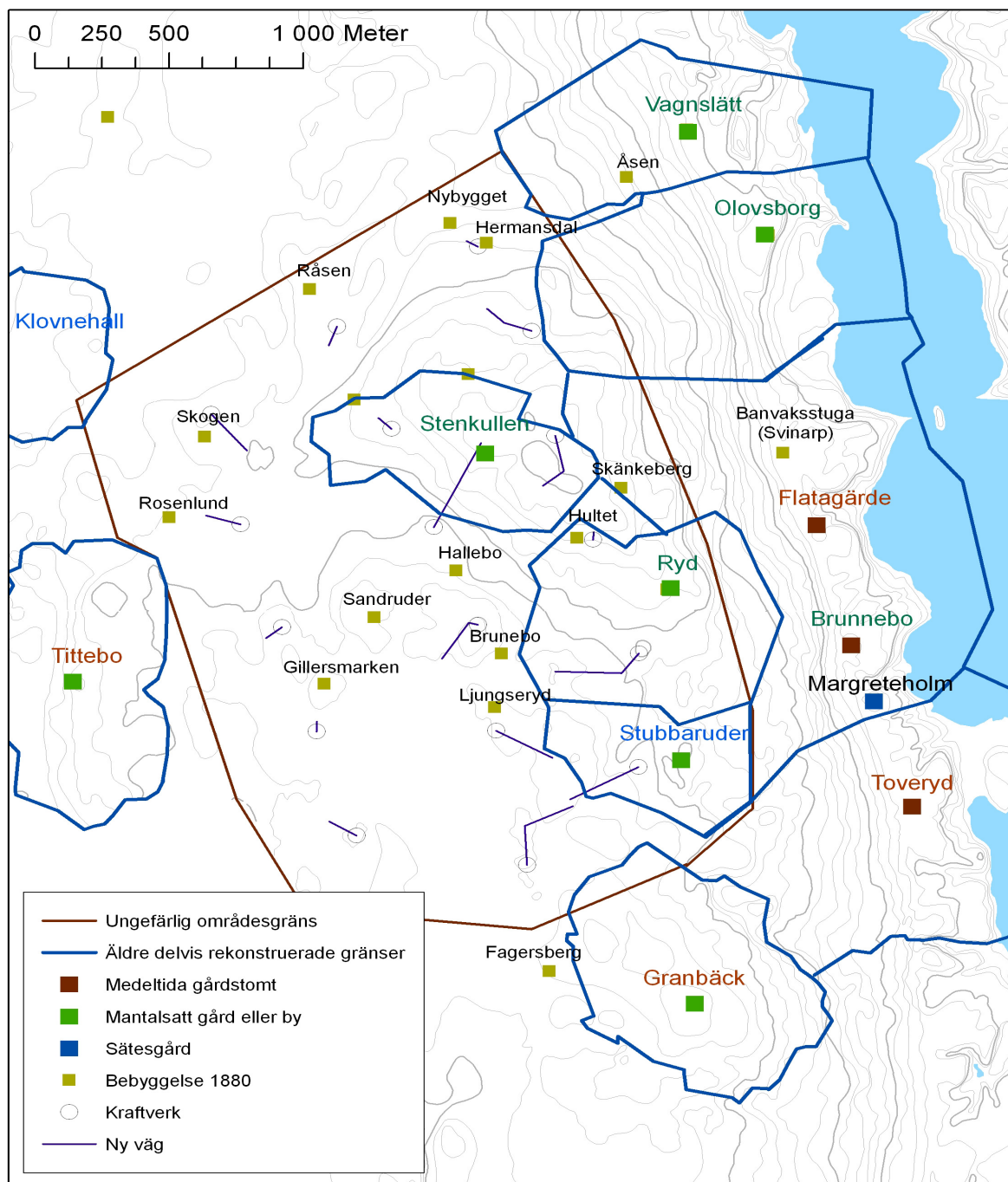
FIGUR 5. Nya fasta fornlämningar strax utanför AO upptäckta genom kartstudier. När Margrethholm säteri etablerades kom tre byar/gårdar att läggas öde, varav två har medeltida ursprung. I karttexten anges läget för de tre gårdarna. Tyvärr ligger dessa områden i dag i stor utsträckning under järnvägen som går genom området. Bearbetning: Ådel V. Franzén.

FIGUR 6. Gårdar med medeltida ursprung eller äldre har namnet markerat med **rött**, de som tillkommer under 1500-talet med **grönt** och gårdar som nämns först under 1600-talet har fått namnet utskrivet med **blå** text. De torp som etablerades under perioden 1750–1850 har namnet skrivet med svart, liksom säteriet Margretholm. De gränser som har ritats ut har rekonstruerats utifrån det äldre kartmaterialet.

Landskapet och bebyggelsehistorien

När vi studerar landskap under historisk tid kan vi ofta ha hjälp av begreppen inägor och utmark för att skilja på landskapets huvudzoner under äldre tid. Inägorna omfattar gårdstomter, åker, äng och inägonära beteshagar medan utmarken betecknar områden utanför inägorna: skog, fiskesjöar och utmark.

Analysområdet har under större delen av förhistorisk och historisk tid fungerat som ett utmarksområde som gårdarna omkring

har använt till täkt, samlande, bete och fångst. I det arkeologiska och historiska källmaterialet kan vi dock se att det framför allt är under tre perioder som bosättning och odling har pågått inom analysområdet. Det ena är under bronsålder och äldre järnålder, för ca 3000–2000 år sedan, det andra är under 1500-talet e.Kr. när antalet gårdar i området ökar och slutligen perioden ca 1750 till 1850.

FIGUR 6 ger en översikt över områdets bebyggelsehistoria från medeltid och fram till nutid. Av gårdarna inom eller i direkt anslutning till analysområdet är det inga som har skriftliga belägg som är äldre än ca 1540 (Lundahl 1955:177–192). Däremot kan vi genom att studera vilka institutioner som ägde gårdarna och fick skatt från dem resonera om gårdarnas ålder. Vid 1500-talets mitt lade Gustav Vasa de gårdar som tidigare hört till kyrka och kloster under kronan. Icke desto mindre omtalas gårdarna som *kyrkohemman*, *klosterhemman* etc. i jordeböckerna under hela 1500-talet. Vi kan konkludera med att de gårdar i området som betecknas som kyrko- eller klostergoods således är bra mycket äldre än 1540-tal. Detta gäller Tittebo, Granbäck, Toveryd och Flatagärdet. Det är sannolikt att dessa gårdar etablerades redan under medeltid. Av dessa gårdar kom Toveryd och Flatagärde att läggas ner som egna gårdsbruk när säteriet Margretholm etablerade sig ca år 1700. På FIGUR 6 har de gårdar som troligen har medeltida ursprung markerats med röd text.

Sedan har vi gårdar som troligen är ganska nyetablerade vid 1500-talets mitt och 1600-talets början. Det är de gårdar som i de äldsta jordeboksbeläggen omnämns som kronotorp eller 1/4 kronohemman, alltså ganska små nybyggda gårdar som betalade skatt till kronan. Hit hör Brunnebo (det som senare kom att ombildas till säteriet Margretholm) som omnämns från 1563, Klovnehall (1611), Olofsborg (1551), Ryd (1563), Stenkullen (1585), Stubbaruder (1611), Vagnslätt (1/2 *kr* hemman 1563) och Lilla Toveryd (1540). Av dessa gårdar återfinns Stenkullen, Stubbaruder och Ryd inom analysområdet och i dag är det endast vid Stenkullen det fortfarande finns en gård. Både Ryd och Stubbaruder finns med i äldre kartmaterial, bland annat i de geometriska jordeböckerna från 1640-talet (FIGUR 7 A och B). På häradsekonomiska kartan finns torpet Rydberg något väster om läget för gården Ryd. Stubbaruder omvandlas också till torp och finns med som sådant på häradsekonomiska kartan. Kring 1950 var dock både Ryd/Rydberg och Stubbaruder ödelagda.

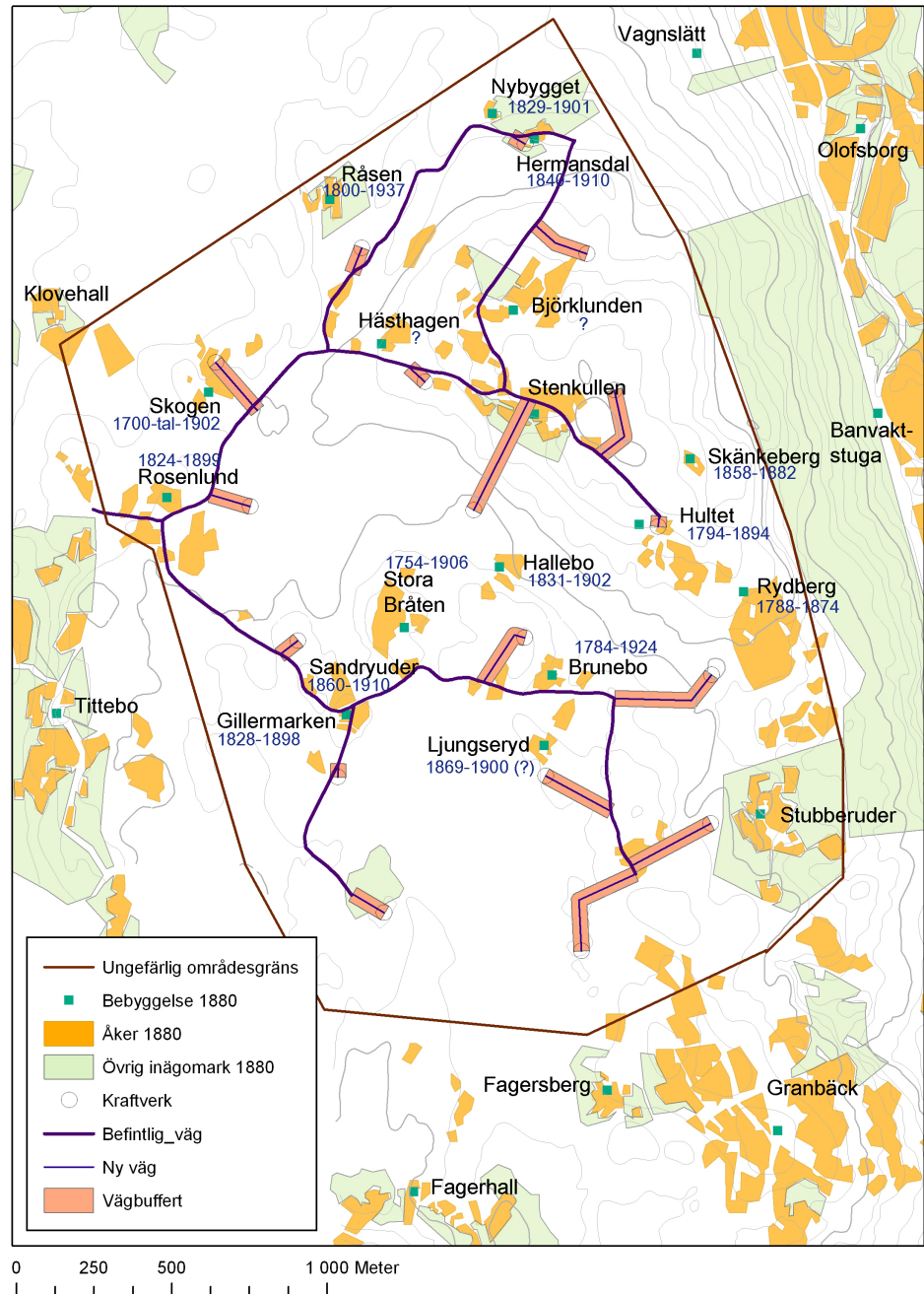
Margretholms etablering och säteriets behov av dagsverksarbetare gjorde att en våg av torpetableringar skedde i området från 1700-talets mitt. FIGUR 8 visar torpens spridning enligt den häradsekonomiska kartan från ca 1880. När jag fortsättningsvis omnämner torpen är det med namnen de har på denna karta. Det visar sig nämligen att torpen ändrat namn under 1800-talets gång, så de namn som förekommer i bl.a. Knut Fredrikssons bok om torpen

FIGUR 7 A OCH B. Gårdarna Stubbaruder och Ryd finns avbildade på en karta från 1645. För att tydliggöra var hus, åker och vägar fanns har en bearbetning gjorts av den ursprungliga kartan. Bearbetning: Ådel V. Franzén.

FIGUR 8. Efter ca 1750 etablerades ett antal torp och backstugor under framför allt säteriet Margretholm, men även under gårdarna Olofsborg och Vagnslätt fanns vissa torp. Torpen under Margretholm var dagsverkstorp där de boende gjorde ett överenskommet antal dagsverken på säteriet årligen. Ca 1920 var de flesta torpen nerlagda, men fysiska spår i form av husgrunder, källargrunder, röjda ytor, röjningsrösen och stenmurar finns kvar som övriga kulturhistoriska lämningar i området. Källa: häradsekonomiska kartan, ca 1880.

i Sandhems socken stämmer inte alltid överens med de som anges i den häradsekonomiska kartan (Fredriksson 1993).

Den bild som framträder på den häradsekonomiska kartan (FIGUR 8) speglar det sena 1800-talets Sverige i övrigt då uppodlingsgraden var som störst och den icke-mantalsatta bebyggelsen (främst torp och backstugor) som mest utbredd. Inom analysområdet fanns ett torp eller en backstuga med omgivande åkermark på varje ställe där det gick att odla. Från att ha varit ett ganska extensivt utnyttjat område kan tiden kring år 1800 betecknas närmast som en bebyggelseexplosion.

Landskapet vid denna tid var väsensskilt från det vi ser idag.

Öppna åkerytor och små trädgårdar omgav de små torpen, en del kanske rödfärgade, men de flesta omålade. Intill stugan fanns ett fåhus, en murad källare, någon bod och kanske ytterligare byggnader. I och kring åkerytorna fanns röjningsrösen, ofta stora och toppiga. Utanför åkermarken sträckte sig ibland någon ängsmark, men framför allt betesmark för boskapen. På den häradsekonomiska kartan är ängsmarken ibland svår att urskilja, men den tycks ha varit ganska begränsad. Istället var det kanske kärr och andra våtmarker som bidrog med sankhö till vinterfoder. Lövskogen var mycket mer utbredd än i dag. Givetvis fanns även tät barrskog, men den var naturlig och inte planterad. Det var således ett halvöppet landskap med flera små torpjordbruk, befolkat av människor och boskap som fanns i detta område fram till ca år 1900, då de flesta torpen och backstugorna lades ner.

När jag inventerade i området slogs jag av den totala avfolkningen. Jag träffade och pratade endast med två personer - någon enstaka bil och en skogsmaskin mötte jag också under min inventeringsvecka.

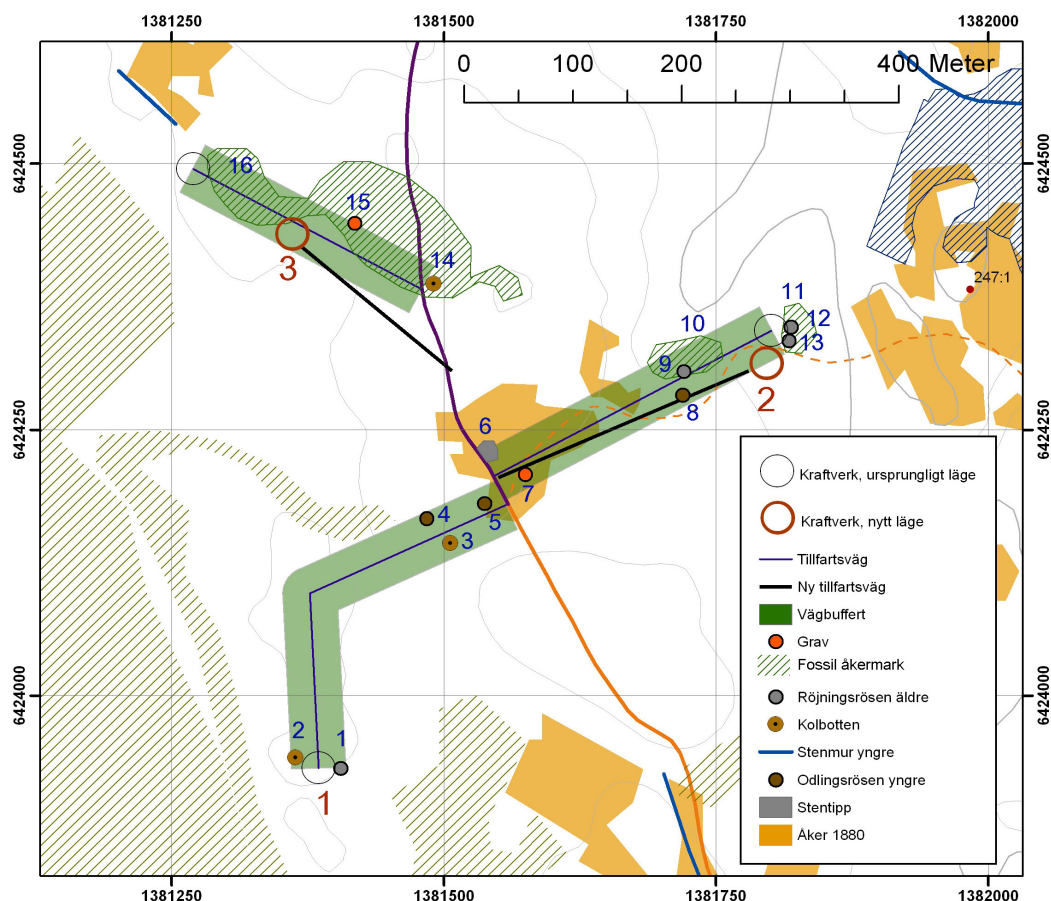
När jag steg ur bilen och gick in i skogen mötte jag direkt de påtagliga lämningarna efter 1800-talets befolkning i form av husgrunder, röjda åkerytor, röjningsrösen, källargrunder och stenmurar. Så även om torptiden var kort sett i ett arkeologiskt perspektiv är det denna epok som framför allt satt sin prägel på analysområdet.

Anledningen till sporadiska uppdykanden av fast bosättning och odling kan ha att göra med områdets topografiska förutsättningar samt att området inte varit det bästa ur odlingshänseende. Det vi ser när vi analyserar AO:s bebyggelsehistoria är en landskapsreserv som till större delen användes som utmark, skog och betesmark under förhistorisk och historisk tid, men där gårdar och inägor etablerades i perioder av demografisk uppgång som under 1500-talet eller under perioden 1750–1900.

Resultat av undersökningen

Eftersom läget för de individuella kraftverken redan hade ritats in på plankarta, begärdes att fältdelen av förstudien framför allt skulle begränsa sig till vissa områden. Det gällde platserna för själva verken, nybyggda servicevägar samt områden intill befintlig väg där denna skulle behöva breddas. Det bör således understrykas att förstudien inte är att betrakta som en totalinventering av hela analysområdet, utan att detaljinventeringen i fält begränsar sig till områdena för de individuella kraftverken, tillfartsvägarna och breddningsområdet för befintlig väg.

Vid fältbesiktningen framkom ett antal fornlämningar som inte tidigare var kända. Till detta kom ett antal välbevarade torpmiljöer. En del av dessa torp hade tidigare registrerats som övrig kulturhistorisk lämning med markering där bostadshuset hade stått,

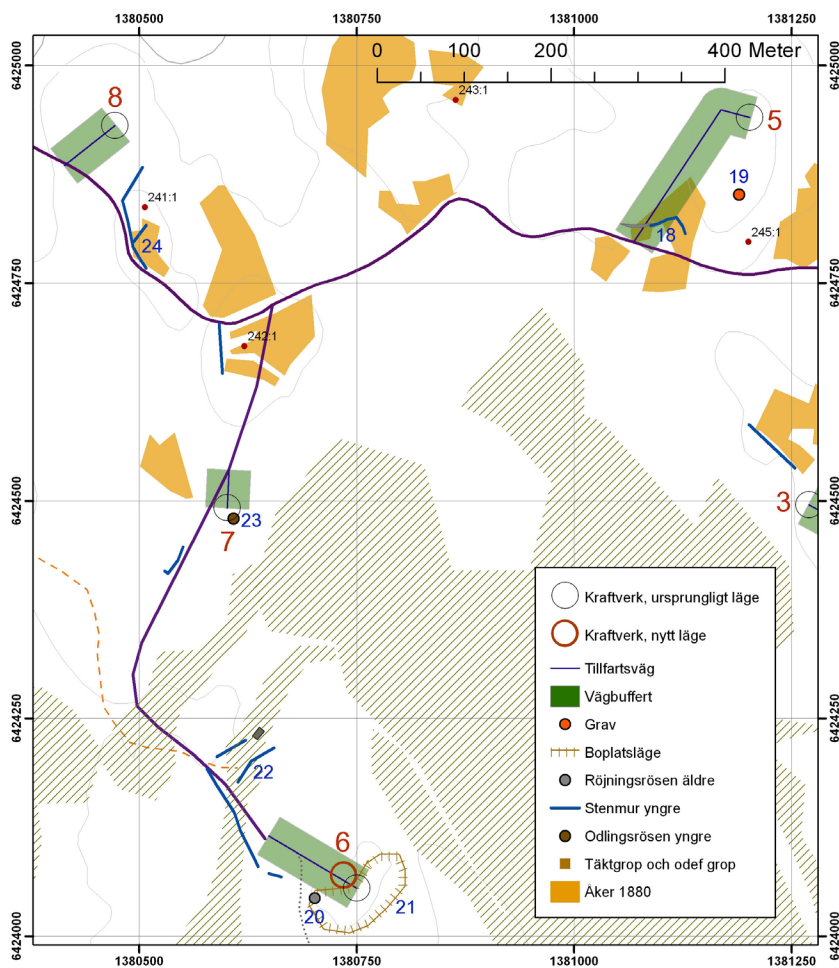
FIGUR 9. Kraftverk 1–3 (numrerade med rött) samt tillfartsvägar. Tidigare kända och nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar inom och i anslutning till området för verken och tillfartsvägarna (numrerade med blått). För beskrivning, se tabell 1.

medan andra inte tidigare var registrerade. Gemensamt för dessa lämningar är att de täcker mycket större arealer än de som har angivits i fornminnesregistret eller på den ekonomiska kartan.

När inventeringen var genomförd skedde en genomgång i fält med HS Kraft, varvid fem av kraftverken kom att flyttas till nya lägen där påverkan på kulturmiljön var mindre eller ingen jämfört med de ursprungligt föreslagna lägena.

Fornlämningar

Inom analysområdet framkom ett mindre antal ej tidigare kända fasta fornlämningar (BILAGA 1: TABELL 1). Det hör till ovanligheterna att hitta nya gravfält, men vid kraftverk 11 fanns icke desto mindre en gravkoncentration av fyra gravar intill varandra samt en grav ca 35 meter söder om koncentrationen (Ny nr 27, FIGUR 12 och 13). Det finns skäl att misstänka att flera gravar, som idag inte är synligt markerade ovan mark, fyller upp detta mellanrum. Gravarna var belägna på en mindre platta i moränmarken och bestod av två runda rösen belägna med bara ett par meters mellanrum, 7–7,5 meter i diameter och 0,8–0,9 meter höga. Båda rösena hade en kraftigt övertorvad fyllning av 0,2–0,4 meter stora stenar. Strax söder om rösena låg två stensättningar, troligen runda, 6 respektive 8–9 meter i diameter och 0,3 respektive 0,5 meter höga. Den ena var skadad av en uppväxt stubbe och den mossbelupna miljön gjorde det

FIGUR 10. Kraftverken 5–8 (numrerade med rött) samt tillfartsvägar. Tidigare kända och nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar inom och i anslutning till området för verken och tillfartsvägarna (numrerade med blått). För beskrivning, se tabell 1.

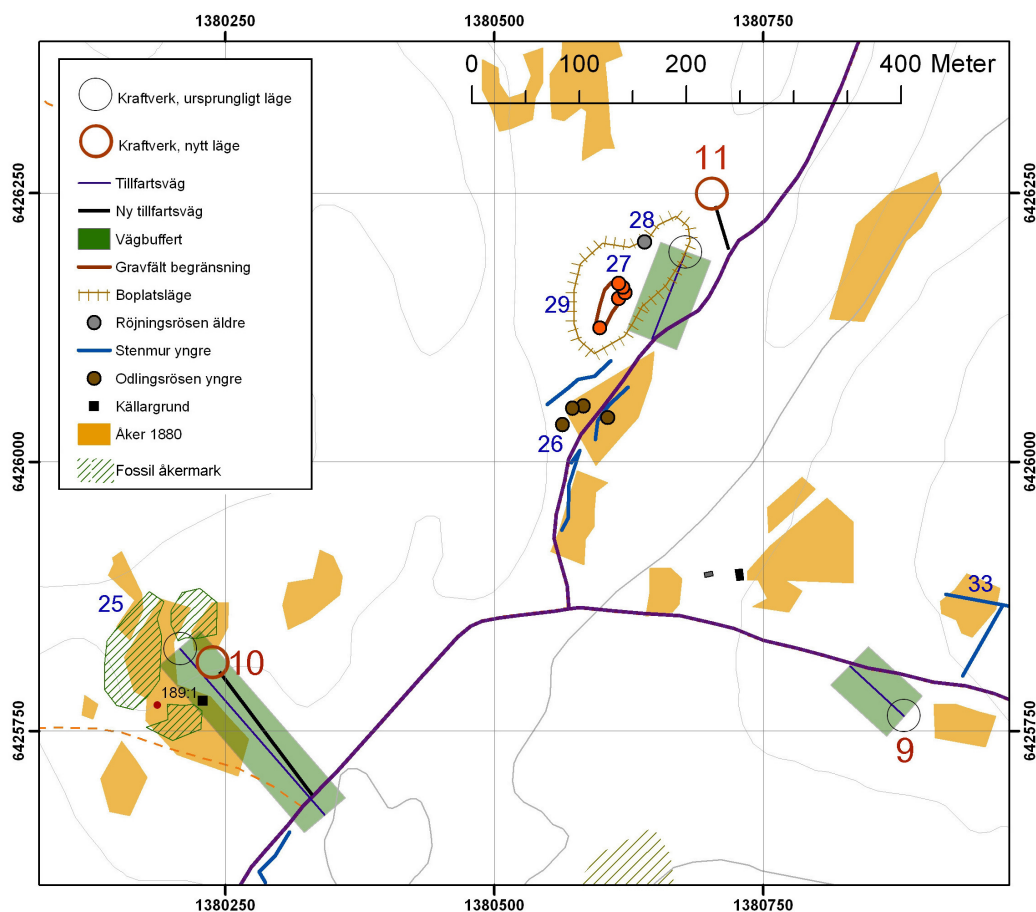
svårt att rätt avgränsa dessa gravar. Att det rör sig om stensättningar talar dock karaktär, läge och stenmaterial för. Likaså var det svårt att säkert bestämma formen på den femte graven, en stensättning, 8 meter i diameter och 0,7 meter hög. Samtliga stensättningar hade kraftigt övermossad stenfyllning.

Kring gravfältet, särskilt åt väster och norr, fanns ett relativt plant och närmast rött område, ca 150 x 80 meter stort, som bedömdes som boplatsläge (Ny nr 29) samt ett mindre röjningsröse beläget norr om gravfältet (Ny nr 28). Kraftverk 11 tangerade boplatsläget både med avseende på området för själva kraftverket samt den nya tillfartsvägen. I samråd med HS Kraft gjordes en justering i fält av kraftverkets och vägens placering (FIGUR 12).

Vid kraftverk 3 (FIGUR 9) upptäcktes ett område med fossil åkermark som även innehöll flera möjliga boplatslägen. Området var ca 320 x 20–100 meter stort (VNV-OSO) och innehöll ca hundra röjningsrösen av äldre karaktär samt ett flertal röjda ytor (Ny nr 16). Inom området fanns en möjlig grav, i form av en (troligen) rund stensättning med en diameter på 6 meter och 0,4 meter hög och med kraftigt övermossad stenfyllning (Ny nr 15). Läge, karaktär och material talar för grav, medan den osäkra formen gör en säker bedömning svår. Den fossila åkermarken fortsatte öster om vägen

FIGUR 11. Sentida röjningsrösen som tillkom när man röjde för åkermark vid ett av de många torpen inom AO. Foto: Ådel V. Franzén.

FIGUR 12. Kraftverk 9–11 (numrerade med rött) samt tillfartsvägar. Tidigare kända och nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar inom och i anslutning till området för verken och tillfartsvägarna (numrerade med blått). För beskrivning, se tabell 1.

FIGUR 13. Ett av rösen som ingår i gravfältet Ny nr 27. Trots att gravar oftast är lättare att fotografera när det ligger lite snö på dem, syns denna ganska ottydligt på bild. Gravarna är desto mer imponerande i verkligheten. Foto: Ådel V. Franzén.

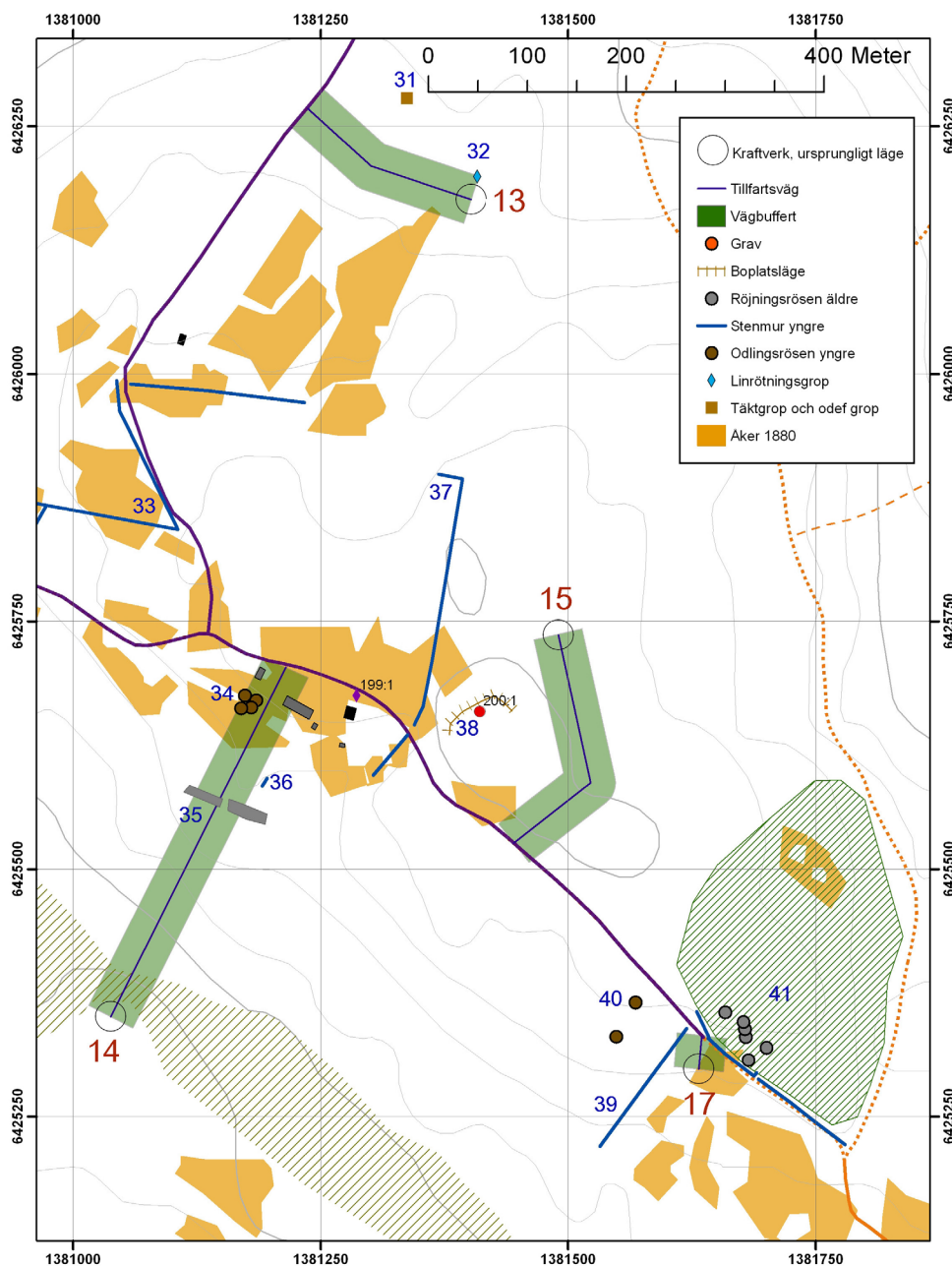

och här finns även en kolbotten. I samråd med HS Kraft gjordes en justering i fält av kraftverkets och vägens placering för att förhindra intressekonflikt mellan fornlämningarna och kraftverken (FIGUR 9).

Vid kraftverk nr 2 (FIGUR 9) fanns två mindre områden med fossil åkermark i form av röjningsrösen och röjda ytor inom ett 70 x 40 resp 45 x 30 meter stort område (Ny nr 10 och nr 13). I samråd med HS Kraft gjordes en justering i fält av kraftverkets och vägens placering för att förhindra intressekonflikt mellan den fossila åkermarken och kraftverken (FIGUR 9). Strax intill vägen och inom vägområdet för kraftverk nr 3 ligger en mycket osäker grav (Ny nr 7). Lämningen ligger på ett hygge och är kraftigt omrörd samt beväxt med sly och bräken. Det *kan* dock röra sig om en lämning efter bebyggelse eller ett röjningsröse. Om det är en grav förefaller den vara kvadratisk och ha en 4 meters sida och en höjd av ca 0,3 meter. I området har torpet Stubbaruder varit beläget så möjligen har konstruktionen ett samband med torpet.

Övriga kulturhistoriska lämningar

Inom analysområdet dominerar, som tidigare konstaterats, lämningar efter den torp- och backstugeperiod som inföll mellan sent 1700-tal och tidigt 1900-tal (FIGUR 8, 11). På kartorna FIGUR 9, 10, 12 och 14 har åkermark från häradsekonomska kartan lagts in som en variabel för att åskådliggöra utbredningen av den centrala

FIGUR 14. Kraftverk 13–15 samt 17 (numrerade med rött) samt tillfartsvägar. Tidigare kända och nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar inom och i anslutning till området för verken och tillfartsvägarna (numrerade med blått). För beskrivning, se tabell 1.

inägomarken ca 1800. Övriga lämningar är också av sentida karaktär och består av kolbottnar, enstaka äldre och yngre röjningsrösen, stenmurar och en eventuell linrötningsgrop. Även om dessa lämningar uppträder som solitära och inte kan ges någon landskaplig eller kulturhistorisk vidare kontext mäts de in och registreras.

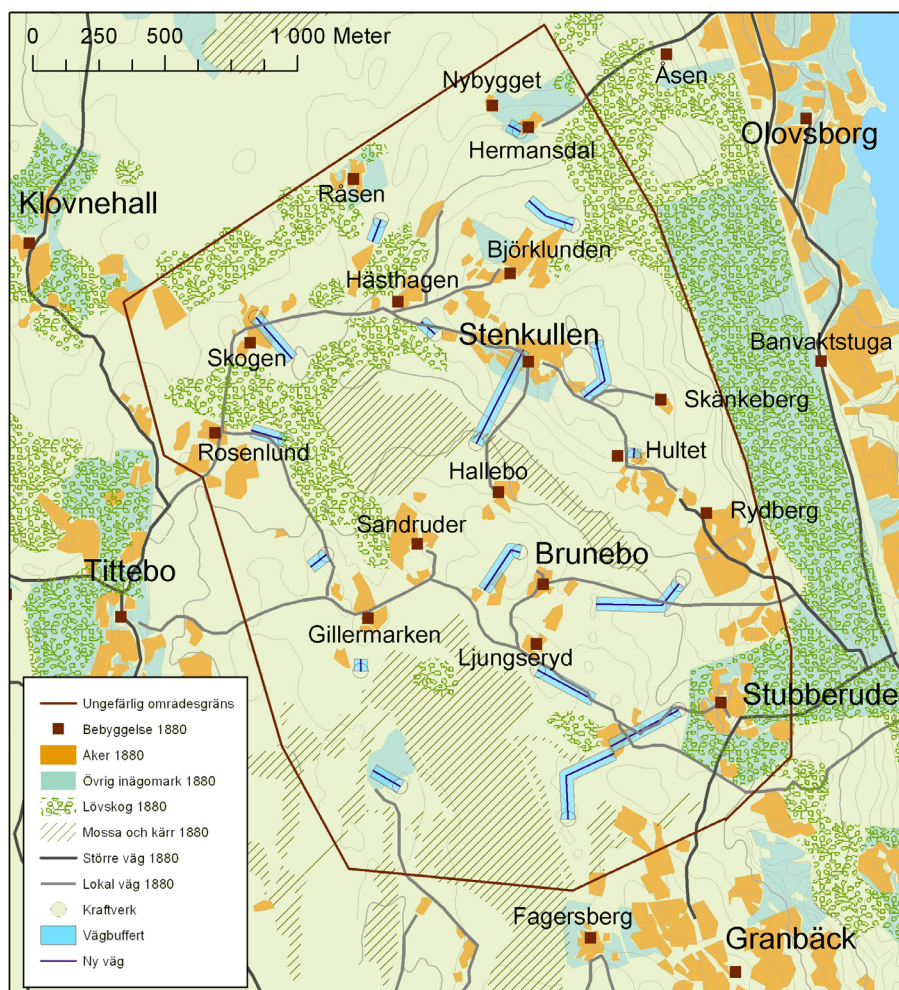
Landskapskaraktär och konsekvensanalys

Användningen av förnyelsebara energikällor som vind och vatten har en lång historisk kontinuitet. Med kunskapen om att de fossila bränslena faktiskt inte är en ousinlig resurs har behovet av att hitta tillbaka till de energikällor vi brukat i historisk tid vuxit sig allt större, med omfattande vindkraftsetableringar som följd.

För att kunna bygga ut ny vindkraft och anpassa samhället till de nya miljömålen krävs dock att utbyggnaden sker i samverkan med en rad faktorer, som hänsyn till buller, natur, boende och kulturmiljö.

Den europeiska landskapskonventionen, framtagen av *Europarådet*, lyfter fram människans relation till det omgivande landskapet. Landskap är per definition kontaktytan mellan naturgivna förutsättningar och mänsklig påverkan som det upplevs av de människor som bor i eller har intressen i landskapet.

FIGUR 15. Landskapet ca 1880. Utifrån den häradsekonomiska kartan kan vi rekonstruera den ungefärliga spridningen av öppen och sluten mark, samt spridningen av löv- och barrskog. Det ljusgröna på kartan speglar den ungefärliga spridningen av barrskog, men då en naturlig, icke odlad skog. Vi ser att sammanhängande områden med lövskog är mer påtagliga än idag. Ångsmark utgör ett omfattande markslag framför allt utanför AO i området väster om Margretholms huvudbyggnader. Vi kan konkludera med att området varit mycket öppnare för ca 150 år sedan.

Landskapets kulturhistoriska värden

Landskap innehåller i allmänhet spår efter mänsklig aktivitet, och vissa av dessa spår kan sägas vara mer kulturhistoriskt intressanta än andra. Det kan vara att de har ett högt *upplevelsevärde*, *pedagogiskt värde* eller att de innehåller objekt med hög *vetenskaplig potential*.

Begreppet *upplevelsevärde* åsyftar den upplevelse man kan få av ett landskap utifrån bebyggelse, vägar och andra strukturer, men också de minnen som kan kopplas samman med landskapet. Det mosaikartade landskapet med omväxlande topografi upplevs ofta som vackert, kanske för att det är greppbart och avgränsat, och har därför ett högt upplevelsevärde. En milsvid tät granplantering har

kanske snarare ett lågt upplevelsevärde.

Landskapet kan också ha ett *pedagogiskt värde*, som kan avspegla hur landskapet förändrats över tid. För att ha ett högt pedagogiskt värde bör äldre och yngre skikt vara synliga i relation till varandra. I en skog kan vi till exempel se hur äldre tiders åkrar med stenmurar och röjningsrösen blivit övervuxna med planterad gran. Det kan vara ett bra pedagogiskt exempel på landskapets föränderlighet. Även en lämning kan ha ett högt pedagogiskt värde. En förutsättning för detta är att lämningen är så välbevarad att den kan förklara hur de individer som brukade lämningen – till exempel ett torp, ett gravfält eller en åker – levde och verkade.

Vetenskaplig potential avser däremot lämningar som vetenskapliga preparat snarare än själva landskapet. Lämningen ska vara av sådant kulturhistoriskt värde att den kan förmedla en kunskap om sin samtid. Fossil åker i skogsmark, en förhistorisk boplatz, lämningarna efter en 1600-talsgård eller en förhistorisk grav har en hög vetenskaplig potential, medan en pittoresk bymiljö med rötter i tiden för laga skiftet inte har samma potential. Däremot kan bymiljön ha ett högt upplevelsevärde.

Analysområdets kulturhistoriska värden

Kamerala källor, äldre kartor och hembygdslitteratur presenterar analysområdet som en dynamisk landskapsresurs som pendlar mellan att vara ett glesbeboett utmarksområde till att innehålla flera gårdar under senmedeltid och tidig efterreformatorisk tid. Mest intensivt användes området kring 1800-talets mitt när upp till arton torp och backstugor, de flesta under Margretholms säteri, fanns i området. Det är lämningarna från denna tid som är mest påfallande när man besöker området i dag, det är lika påfallande att området återigen har blivit en utmark, eller snarare en planteringsyta för gran, tall och lärk. Detta gör att det omedelbara *upplevelsevärdet* kanske inte är så högt när man har lämnat de vackra och välskötta betesmarkerna mellan analysområdet och Margretholms säteri och begivit sin in i AO.

Att planera för vindkraftverk i denna del av landskapet, tämligen avlägset från sammanhängande bebyggelse och i ett område som används i mycket liten utsträckning till rekreation och fritidsaktiviteter, bör anses som högst rimligt. Vindkraftverken kommer att bli höga och kommer att synas över ett stort område och de sjutton kraftverken bör kanske ses som ytterligare ett inslag i ett befintligt produktionslandskap. Kanske kan *upplevelsevärdet* till och med öka genom infogandet av kraftverken som ett nytt landskapselement.

I detta produktionslandskap finns dock kulturhistoriska spår som måste skyddas mot den fysiska påverkan ett exploateringsföretag kommer att föra med sig. De kulturhistoriska spåren innehåller såväl *pedagogiska värden* som *vetenskaplig potential*.

Spåren sträcker sig tidsmässigt från bronsålder och fram till nutid

FIGUR 16 A OCH B. Ett påtagligt inslag i landskapet var de många stenmurarna som omgärdade torpens inägor. En del vällagda, andra mer bestående av ihopkastad sten. Foto: Ådel V. Franzén.

och kan delas upp i fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Bland de fasta fornlämningarna kan nämnas gravfältet och ytterligare några ensamliggande stensättningar, varav en var känd sedan tidigare (RAÄ 200), fossil åkermark i form av röjningsrösen av äldre karaktär samt röjda ytor och boplatssytor där man kan förvänta sig spår efter bebyggelse från förhistorisk tid eller medeltid. En gårdstomt från tidig efterreformatorisk tid döljer sig i närheten av det sentida torpet Rydberg under Margretholm. Vidgar vi blicken åt öster hittar vi ytterligare tre avhysta gårdar som bör ha medeltida ursprung men som avhystes kring sekelskiftet 1700.

De övriga kulturhistoriska lämningarna består av enstaka röjnings- och odlingsrösen, kolbottnar, en väghållningssten (RAÄ 199) samt ett flertal grunder efter torp i området (RAÄ 189, 231, 241, 243, 244, 245 och 247). Till dessa grunder kommer dock torpens produktionsmark och övriga bebyggelse som kan ses som röjda ytor, toppiga torprösen, stenmurar och källargrunder. Dessa har inte mätts in i detalj, eftersom tiden inte har tillåtit detta och det faller utanför förstudiens ram. Inom analysområdet finns en torpmiljö som är mycket välbevarad och pedagogiskt intressant. Det är lämningarna efter torpet Skogen som var bebott från 1700-talet och fram till 1902. Denna miljö ligger nära kraftverk nummer tio och bör bli föremål för en specialstudie, uppmätning och noggrann dokumentation. På så sätt kan torpet Skogen lyftas fram som en representant för alla de dagsverkstorp och backstugor som har funnits i området.

Vid genomgång i fält med representanter för HS Kraft AB kunde de områden där konflikter uppstod mellan kulturhistoriska lämningar och de individuella kraftverken undvikas på så sätt att läget för kraftverken ändrades. Detta betyder att de framtida antikvariska insatserna i området kan begränsas. Om fornlämningar eller övrig kulturhistorisk lämning berörs måste dock åtgärder vidtas. Insatserna kan sträcka sig från en enkel kameradokumentation och inmätning av strukturer, via etapp 2-utredning eller schaktkontroll till regelrätt arkeologisk undersökning om lämningar utan synlig markering ovan mark skulle framkomma inom en exploateringsyta.

Konsekvensanalys

Etableringen av kraftverken kommer att ge konsekvenser för landskapsbilden och även påverka områdets kulturhistoriska karaktär. Frågan är dock om konsekvenserna blir negativa eller positiva. Området är redan i dag ett produktionslandskap med en ganska enhanda landskapsbild dominerad av planterad skog och förnyingsytor. Den nya produktionen av förnyelsebar energi kommer troligen att smälta in i området utan att någon negativ påverkan sker av landskapsbild eller upplevelsevärde. Den ödslighet jag upplevde under inventeringsdagarna speglar troligen att detta landskapsavsnitt inte används som rekreatiomsområde, för fritidsaktiviteter eller turism i någon större utsträckning. De landskapsavsnitt som ger

de största upplevelsevärdena finns istället i sluttningarna åt öster ner mot sjön Stråken, dels i de utvärderade hagmarksområdena, dels kring säteriet Margretholm och även åt söder i området kring godset Ryfors.

Vad gäller de kulturhistoriska värdena kommer en viss påverkan att ske. Stenmurar kommer att tas bort eller öppnas för att släppa fram nya tillfartsvägar. Vägar och kraftverken kommer att gå rakt igenom äldre inägor till torp och backstugor, även om inga husgrunder eller källargrunder kommer att påverkas. En viss fragmentering av sammanhållna torpmiljöer kan således befaras. Det kan vidare inte uteslutas att fornlämningar måste tas bort vid kraftverk 3, där vägdragningen kan komma i konflikt med den fossila åkermarken. Om vägdragningen fram till kraftverk 2 kommer att påverka den eventuella stensättningen Ny nr 7, måste det utredas om denna lämning är en fast fornlämning.

Kraftverk nummer 3 och 11 kommer att ligga relativt nära komplexa fornlämningsmiljöer, vilket kommer att påverka landskapsbilden kring fornlämningarna. Det är upp till länsstyrelsen att avgöra om ett större skyddsavstånd bör finnas mellan fornlämningarna och kraftverken.

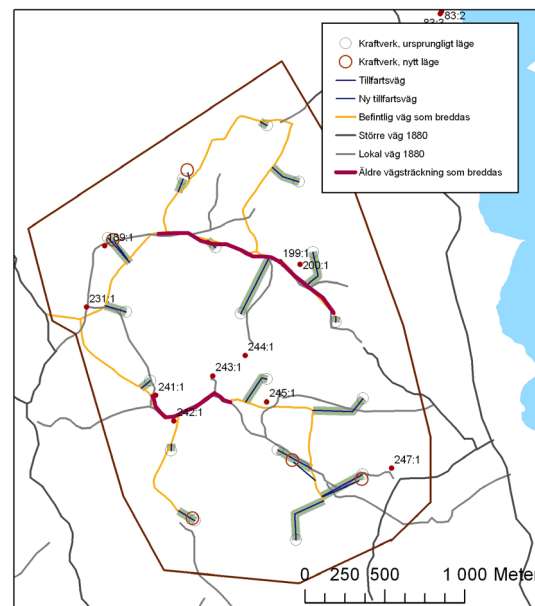
På grund av de dynamiska bebyggelseprocesser som man ser i analysområdet har vägnätet utvecklats över tid. På den häradsekonomiska kartan från 1880 finns ett lokalt vägnät i området som är kopplat till ett större vägnät. Endast en liten del av det lokala vägnätet från 1880 påverkas av de breddningsåtgärder som kommer att ske i samband med att material skall transporteras i området (FIGUR 17). Flera av de befintliga vägarna som är körbara antyds enbart som mindre stigar på den ekonomiska kartan från ca 1950. Dessa vägar har således redan breddats och gjorts körbara i samband med skogsproduktionen i området under de senaste ca 50 åren (FIGUR 18). Konsekvensen för det äldre vägnätet i området blir ganska liten. Dock måste hänsyn tas till RAÄ 199, den väghållningsten som står intill vägen vid Stenkullen.

Sammanfattningsvis kan kontateras att de sjutton kraftverken med tillfartsvägar inte i någon större utsträckning påverkar områdets kulturhistoriska värden.

Åtgärdsförslag

I samråd med länsstyrelsen bör läns museet och HS Kraft på plats kontrollera att skyddsavståndet till Ny nr 27, 28 och 29, gravfältet, boplatsläget och röjningsröset är tillräckligt (FIGUR 12). Detta gäller även området för Ny nr 15 och 16, den äldre fossila åkermarken med grav och boplatslägen (FIGUR 9). Detta gäller också för boplatsläget kring RAÄ 200 (FIGUR 14).

Om fast fornlämning eller fast fornlämning med frågetecken kommer att påverkas av exploateringsföretaget skall arkeologisk förundersökning genomföras. Länsstyrelsen beslutar om arkeologisk förundersökning.

FIGUR 17. En stor del av vägnätet inom AO bör ha tillkommit i samband med torpetableringarna ca 1750–1850. Icke desto mindre bör det tidigt ha funnits vägar från gårdarna kring Margretholm och västerut. De rödmarkerade vägarna är vägar som finns med på häradsekonomiska kartan och som kan komma att breddas i samband med vindkraftsarbetena i området.

FIGUR 18. Under de senaste årtiondena har flera vägar i området breddats och grusats för att möjliggöra framkomlighet för skogsbrukets maskiner. Denna väg var markerad som stig på den ekonomiska kartan från 1950-talet, men är i dag en väl fungerande körväg. Foto: Ådel V. Franzén.

Vidare är det länsstyrelsen som beslutar kring väghållningsstenen RAÄ 199 som troligen står i vägen för breddning av befintlig väg. Länsstyrelsen tar även beslut om huruvida stenmurar och yngre odlingsrösen och röjningsrösen får påverkas eller tas bort. Läns-museet förordar att så liten negativ påvekan som möjligt sker av dessa sentida lämningar.

I god tid innan markarbetena börjar bör HS Kraft höra av sig till läns-museet och begära en uppmarkering genom att band med texten *Fast fornlämning* sätts upp för att markera vilka områden som ej får påverkas av markarbeten. Denna åtgärd bekostas av exploatören.

I nuläget föreslår läns-museet att de sentida torplämningarna endast dokumenteras översiktligt t.ex. genom fotodokumentation och en översiktlig sammanställning. För att undantaga de många torplämningar som kommer att påverkas från mer genomgripande dokumentation, t.ex. genom arkeologiska insatser, föreslår läns-museet att en speciell satsning görs på en av de berörda torpmiljöerna, nämligen området kring RAÄ 189 samt Ny nr 25, torpet Skogen som presenteras nedan.

Torpet Skogen

I kanten av en föryngringsyta och intill ett skogsparti i söder ligger lämningarna efter torpet Skogen (FIGUR 8, 11, 19 och 20). Avverkningen i området har tydligen varit skonsam, för på den trädlösa ytan finns i dag ett fossilt landskap med höga pedagogiska, vetenskapliga och upplevelsemässiga värden. I hembygdslitteraturen från Sandhems socken beskrivs Skogen som ett torp under Margretheholm. Från 1759 kan vi följa de människor som bott i torpet. Knut Fredriksson har i boken "Backstugor och torp i forna dagars Sandhem" beskrivit hur platsen drabbades av brand år 1878 och hur ett blixtnerslag dödade två personer i torpet i juli 1885. En av familjerna som bodde här flyttade till Amerika år 1880. I dag finns husgrunden kvar med en skylt uppsatt av hembygdsföreningen. Men här finns också en välbevarad kallmurad källargund, stenmurar och välröjda åkrar med röjningsrösen fortsfarande kvar i odlingsytorna och i sluttningarna vid de tydligt utmejslade terrasserna. Nedanför terrasserna och mellan åkrarna finns sankare områden där torpet har haft sina madängar.

Hela miljön är mycket tydligt läsbar och bör lyftas fram som ett exempel på hur en torpmiljö inom analysområdet såg ut och fungerade under den 150-åriga period som det beboddes.

Jag föreslår att övriga torplämningar som berörs i analysområdet endast skall dokumenteras översiktligt, t.ex. genom fotodokumentation. Sedan släpps områdena för vindkraftsetablering och en del av dessa kommer att fragmenteras av vägdragningar och kraftverken.

För att frigöra alla dessa torpmiljöer från noggrannare dokumentation från kulturmiljövårdens sida föreslår läns-museet således att man i stället lyfter fram torpmiljön Skogen som en representant för

FIGUR 19. Kallmurad källargrund vid torpet Skogen. Foto: Ådel V. Franzén.

torpetableringsperioden i området. Detta innebär att

- * En noggrann uppmätning görs av bebyggelselämningar och fossila odlingsspår i området.

- * Genomgång av historiska källor och äldre kartor görs för att fördjupa kunskapen om torpets historia och dess anknytning till Margretheholm. Denna fördjupning skulle kunna resultera i en mindre skrift.

- * En inventering görs i området för att fastställa förekomst av eventuella äldre hävdväxter och trädgårdsväxter som kan kopplas till torpet. Jordprover tas för makrofossilanalys och fröanalys för att fastställa de vegetationshistoriska aspekterna.

- * En informationstavla med karta över de uppmätta strukturerna samt information om torpets historia presenteras på platsen.

- * En vårdplan upprättas för att hålla miljön tillgänglig för allmänheten.

Kostnaden för dessa punktrade åtgärder utom den sista bestrids av exploitören. De rullande kostnader som en vårdplan medför bör bestridas av kommun och länsstyrelse.

FIGUR 20. Stentippsliknande röjningsröse vid torpet Skogen. I området finns ett flertal röjda ytor och toppiga röjningsrösen av mindre storlek än detta. Torpet var bebott från ca 1750 och områdets lämningar speglar bebyggelse, odling och slätter under en period av ca 180 år. Foto: Ådel V. Franzén.

Lagskydd och ärendegång

Vad säger lagen?

Lagskyddet för våra forn- och kulturlämningar regleras i *Kulturminneslagen* (SFS 1988:950). Riksintresseområden, kulturhistoriskt värdefull bebyggelse och andra kulturlämningar omfattas också av Miljöbalken, Skogsvårdslagen och Plan- och bygglagen.

Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö (1 kap. 1 §). Så inleds *Kulturminneslagen*. Detta ansvar delas av alla, såväl enskilda som myndigheter. Fasta fornlämningar är skyddade enligt lag och till dessa räknas lämningar efter människors verksamhet som tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna (2 kap. 1 §). Det är förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning (2 kap. 6 §).

Till lämningen hör också en skyddszon, ett så kallat fornlämningsområde som också omfattas av lagskyddet. Hur stor denna skyddszon är varierar från fall till fall och fastställs av länsstyrelsen. Anledningen till detta är att det ofta finns lämningar dolda under markytan intill den registrerade fornlämningen. Skyddszonen syftar också till att bevara upplevelsen av lämningen. Om en exploatering sker för nära inpå en skyddad lämning eller ett byggnadsminne kan upplevelsevärdet påverkas.

Vid inventering bedöms lämningarna som fast fornlämning eller

övrig kulturhistorisk lämning. Dessa bedömningar är preliminära och kan omvärderas av länsstyrelsen eller Riksantikvarieämbetet. En lämning som är registrerad som en övrig kulturhistorisk lämning har ett svagare lagskydd. Men vid en ny bedömning kan den komma att klassas som fast fornlämning.

Den som på något sätt vill ändra en fast fornlämning måste ha länsstyrelsens tillstånd (2 kap. § 12). En lämplig rutin är därför att kontakta länsstyrelsen så snart en registrerad lämning berörs. Det är Länsstyrelsen i Jönköpings län som ansvarar för den regionala kulturmiljövården. Länsstyrelsen fattar beslut om åtgärder.

Kulturhistorisk förstudie

Kulturhistoriska förstudier används ofta som planeringsunderlag inför exploateringar som berör stora områden. De ger en övergripande kunskapsbild av kulturmiljö och landskap utifrån ett långt tidsperspektiv – från stenålder till nutid.

Utifrån arkiv- och litteraturstudier, kartanalys och fältbesiktning görs en karaktärisering av kulturmiljö och landskap i det aktuella området. Det kulturhistoriska planeringsunderlaget utgör en viktig del av planeringsprocessen och används bland annat i MKB-sammanhang. Förstudier omfattas dock inte av lagen, utan är frivilliga åtaganden.

Arkeologisk utredning

Om det finns indikationer på att en forn- eller kulturlämning berörs av en exploatering kan länsstyrelsen fatta beslut om en särskild arkeologisk utredning (2 kap. § 11). Den kan göras i två etapper. Etapp 1 avser arkiv- och kartstudier samt fältinventering i det aktuella området. Inom etapp 2 görs till exempel en sökschaktning med grävmaskin för att se om lämningar finns dolda under markytan. En arkeologisk utredning syftar endast till att klargöra om det finns lämningar inom den berörda ytan.

Arkeologisk förundersökning

Om utredningen visar att en lämning berörs kan länsstyrelsen besluta om en arkeologisk förundersökning (2 kap. § 12). Syftet med denna är att karaktärisera och avgränsa lämningen. Då tas också prover för t.ex. datering. Om en redan känd forn- eller kulturlämning berörs av exploatering kan länsstyrelsen besluta om en arkeologisk förundersökning utan att någon utredning behövs.

Arkeologisk undersökning

Utifrån förundersökningens resultat beslutar länsstyrelsen om en särskild arkeologisk undersökning behövs (2 kap. § 13). Då tas den fasta fornlämningen bort helt och hållet. Lämningen dokumenteras och kunskapen sparas därmed för framtiden. I särskilda fall kan en lämning, eller ett område med lämningar, bedömas ha så stora värden att den inte får tas bort.

Administrativa uppgifter

Jönköpings läns museums dnr: 269/09
 Beställare: HS Kraft AB
 Rapportansvarig: Ådel V. Franzén
 Fältansvarig: Ådel V. Franzén
 Teknisk inmätning: Ådel V. Franzén
 Fältarbetstid: Sex dagsverken under perioden
 2009-09-14–2009-10-05
 Län: Jönköpings län
 Kommun: Mullsjö kommun
 Socken: Sandhems och Nykyrka
 socknar
 Fastighetsbeteckning: Margrethholm 1:1 m.fl.
 Belägenhet: Ekonomiska kartans blad:
 7D 5f, 7D 5g, 7D4g
 Koordinater: NO 6426929/1381288
 NV 6425881/1379707
 SV 6423741/1380558
 SÖ 6424166/1382234
 Undersökningsyta: Ca 545 ha extensiv yta

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Tryckta källor

Agertz, Jan. 2008. *Om ortnamn i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2008. Jönköping.

Arkeologiskt program för Jönköpings läns museum (red. Kerstin Cassel). 2005. Jönköping.

Gruppstation Ryfors Kraft. Miljökonsekvensbeskrivning för en vindkraftanläggning i Mullsjö kommun. Augusti 2009. Samrådsunderlag. HS Kraft AB.

Lundahl, Ivar. 1955. *Ortnamnen i Skaraborgs län*. Del XIII Vartofta härad. Uppsala.

Fredriksson, Knut. 1979. *Sandhems Gårdskronikor med särskild hänsyn till 1600-talet*. Del I-II. Sandhem.

Fredriksson, Knut. 1993. *Backstugor och torp i forna dagars Sandhem*. Sandhem (Nytryck. Utkom ffg 1972.)

Torp och backstugor. 1988. Nykyrke fornminnes- och hembygdsförening. Mullsjö.

Arkiv

Riksantikvarieämbetets fornsök: FMIS

Kartunderlag

Lantmäteriets Arkivsök:

Mullsjö socken: P174-53:p3: Geometrisk avmätning, 1645.

Lantmätare: Johan Gyllenstig Botvidsson.

11: Granbäck

12-13: Stora Toveryd, Lilla Toveryd och Brunebo.

15: Olovsborg

16-17: Ryd, Vagnslätt och Stubbaruder.

21: Klovnehall

P174-10:1, Ägomätning, 1702. Lantmätare: Sven Botvidsson.

Brunebo eller Margretholm.

P174-10:2, Laga delning 1745. Lantmätare: Sven Leffler.

Svarteskogen, Brunnebo och Margretholm.

Häradsekonomiska kartan:

Tunnarp J112-34-9

Mullsjö J112-34-10

Utvängstorp J112-34-5

Sandhem J112-34-4

Ekonomiska kartan:

Nykyrka J133-7D4g62

Tunarp J133-7D5g61

Sandhem J133-7D6g61

Generalstabskartan:

Ulricehamn J243-34-1

Digitala fastighetskartan

Figurförteckning

Figur 1. Utdrag ur ekonomiska kartans blad 7D 5f, 7D 5g, 7D 4g. Skala ca 1:20 000	4
Figur 2. Tidigare kända fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar, förhistorisk tid	8
Figur 3. RAÄ 200, Sandhems socken, Stensättning. Foto: Ådel V. Franzén	8
Figur 4. Tidigare kända fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar, efterreformatorisk tid	9
Figur 5. Övergivna medeltida gårdstomter vid Margretheholm	9
Figur 6. Tolkning av bebyggelseutvecklingen inom AO från medeltid och framåt	10
Figur 7 a och b. Karta ur den geometriska jordeboken från 1645 samt bearbetning av denna över gårdarna Ryd och Stubbaruder	11
Figur 8. Torp och backstugor inom AO ca 1880	12
Figur 9. Tidigare kända samt nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar kring kraftverken 1–3	14
Figur 10. Tidigare kända samt nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar kring kraftverken 5–8	15
Figur 11. Sentida röjningsröse. Foto: Ådel V. Franzén	15
Figur 12. Tidigare kända samt nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar kring kraftverken 9–11	16
Figur 13. Nyupptäckt röse, ingående i gravfältet Ny nr 27. Foto: Ådel V. Franzén	16
Figur 14. Tidigare kända samt nyupptäckta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar kring kraftverken 13–15 samt 17	17
Figur 15. Landskapet inom AO ca 1880	18
Figur 16. a och b. Sentida stenmurar inom AO. Foto: Ådel V. Franzén	19
Figur 17. Vägnätet inom AO utifrån äldre kartor och dagens fastighetskarta	21
Figur 18. Körväg inom AO, makrerad som stig 1880. Foto: Ådel V. Franzén	21
Figur 19. Kallmurad källargrund vid torpet Skogen. Foto: Ådel V. Franzén	23
Figur 20. Stentippslänkande röjningsröse vid torpet Skogen. Foto: Ådel V. Franzén	24

Tidigare kända samt nyupptäckta fornlämningar samt övriga kulturhistoriska lämningar inom och i anslutning till områden för kraftverk och tillfartsvägar

Ny / Raä nr	Status	Typ	Beskrivning	Grad av påverkan	Föreslagen åtgärd
Ny nr 1	Övrig Kulturhistorisk lämning	Röjningsröse	Röjningsröse, äldre typ, 3,5 m i diam, 0,2 m h. Kraftigt övermossad fyllning	Kan komma att påverkas	Ingen åtgärd
Ny nr 2	Övrig	Kolningsanläggning	Kolbotten: 13 m i diam och 0,2 mh, varav kolbotten 10 m i diam. Omges av stybbgropar: 1,5 m br och 0,1-0,3 m dj	Kan komma att påverkas	Ingen åtgärd
Ny nr 3	Övrig	Kolningsanläggning	Kolbotten: 9,5 m i diam, varav kolbotten 7,5 och 0,3 mh. Omges av stybbgropar: 1 m br och 0,2 m dj. Kolbotten skadas av körstig i norr. Bev med stor gran	Kan komma att påverkas	Ingen åtgärd
Ny nr 4	Övrig	Röjningsröse	Röjningsröse, yngre typ, 4 m i diam och 0,6 mh. Kraftigt övermossad fyllning	Kan komma att påverkas	Ingen åtgärd
Ny nr 5	Övrig	Röjningsröse	Röjningsröse, yngre typ: 2 m i diam och 0,8 mh. Toppig form. Ingen övermossning. Fyllning av 0,15-0,4 m st stenar	Kan komma att påverkas	Ingen åtgärd
Ny nr 6	Övrig	Övrig	Stentipp. Inom en ca 5 m stor yta är lämningar efter ihopkastad sten från bebyggelse och torpräsen	Kan komma att påverkas	Ingen åtgärd
Ny nr 7	R (fast fornlämning)	Grav?	Stensättning? Kvadratisk. 4 m sida i s, 3,5 m sida i n. Svåravgränsad i ö och v. Stenfylld: 0,2-0,4 m h. Belägen på hygge och kraftigt omörd. Kraftigt överväxt med ormräken. Enligt häradsekonomiska kartan har åker till torpet Stubbaruder funnits i området.	Kan komma att påverkas	Arkeologisk förundersökning om den osäkra graven påverkas,
Ny nr 8	Övrig	Röjningsröse	Röjningsröse av torptyp: 3,5 m i diam och 0,5 m h. Kraftigt övermossad fyllning	Påverkas ej	
Ny nr 9	R	Röjningsröse	Röjningsröse, äldre typ: 2,4 m i diam och 0,3 m h. Sladdrigt	Påverkas ej	
Ny nr 10	R	Fossil åkermark	Område med röjningsrösen inom ett 70 x 40 m stort område (Ö-V) bestående av ett fåtal röjningsrösen och röjda ytor		
Ny nr 11-12	R	Röjningsrösen	Två röjningsrösen: 3-3,5 m i diam och 0,1-0,2 m h. Av äldre typ. Övermossad fyllning	Påverkas ej	
Ny nr 13	R	Fossil åkermark	Område med röjningsrösen inom ett ca 45 x 30 m stort område (N-S) bestående av ett fåtal röjningsrösen av äldre karaktär samt röjda ytor	Påverkas ej	
Ny nr 14	Övrig	Kolningsanläggning	Kolbotten: 12 m i diam, varav kolbotten 10 m i diam och 0,4 m h. Kraftigt övermossad. Antydning till stybbränna, ca 1 m br och 0,1 m dj. Vid stick med jordsond framkom kol i anläggningens mitt.	Kan komma att påverkas	Ingår i Ny nr16. Ingen åtgärd
Ny nr 15	R	Grav	Stensättning, troligen rund, 6 m i diam och 0,4 m h. Kraftigt övermossad fyllning av 0,2-0,4 m st stenar.	Kan komma att påverkas	Ingår i Ny nr16. Om påverkan, arkeologisk förundersökning

Ny nr 16	R	Fossil åkermark	Inom ett ca 320 x 20-100 (VNV-OSO) m stort område finns ca 75 röjningsrösen av ålderdomlig karaktär samt ett flertal röjda ytor. I området finns flera platser som kan vara äldre boplatzlägen	Kan komma att påverkas	Om påverkan, arkeologisk förundersökning
Ny nr 17	R	Hägnad	Hägnadsvall, fragmenterad. Ca 20 m lång (N-S, Ö-V), 1,5 m br, 0,3 m h. Kraftigt övermossad. En-till tvåskiktad.	Påverkas troligen inte	
Raä 245	Övrig	Lägenhets-bebyggelse	Bebyggelselämningar, sentida bestående av 1 husgrund med spismursrester, röjda ytor, röjningsrösen samt 1 väg. I husgrunden är en aluminiumstolpe med inskriptionen: "BRUNEBO TORP UNDERMARGRETEHOLM 1784-1924"	Påverkas ej	
Ny nr 18	Övrig	Övrig	Stentipp och stenmur, ca 90 m l. Börjar med stentipp, 1-4 m br i V och smalnar av till mur, ca 1 m br i Ö. Ca 0,4 m h. Sentida.	Påverkas	Enkel dokumentation
Ny nr 19	R	Grav ?	Mycket osäker stensättning, ca 5 m i diam och 0,3 m h. Troligen röjningsröse	Påverkas ej	
Ny nr 20	Övrig	Fossil åkermark	Röjningsröse, 1,5 m i diam, 0,4 mh. kraftigt övermossat	Påverkas troligen ej	Ingår i Ny nr 21. Om påverkan, arkeologisk förundersökning
Ny nr 21	R ?	Aktivitetsyta	Inom ett ca 85 x 50 m stort område (NNO-SSV) fanns indikationer på aktivitetsyta i form av en röjd yta, och några resta stenar. Ytan avgränsades åt alla håll av sankare mark	Påverkas troligen ej	Om påverkan, arkeologisk utredning, etapp 2
Ny nr 22	Övrig	Stenmurar	Sentida stenmurar till en total längd av ca 450 m	Påverkas inte	
Ny nr 23	Övrig	Röjningsröse	Röjningsröse, 4 x 2,5 m, 0,5 mh. Fyllning av småsten, något inslag av skärvig sten	Påverkas troligen inte	Ingen åtgärd
Ny nr 24	Övrig	Stenmurar	Sentida stenmurar till en sammantagen längd av ca 215 m. har hört till torpmiljöerna kring Sandruder och Gillersmarken.	Påverkas inte	
Ny nr 25 och Raä nr 189	R Övrig	Torpmiljö	Mycket välbevarade lämningar efter torpet Skogen, bestående av husgrunder, källargrund samt fem röjda ytor 40-100 x 20-50 m stora. I ytorna och omkring dem finns ca 30 röjningsrösen av torpkaraktär.	Påverkas troligen inte	Röjning, skyltning, dokumentation utifrån fältformer och historiska källor. Tillgängliggörande och vårdplan. Se kap. åtgärdsförslag
Ny nr 26	Övrig	Stenmurar röjningsrösen	Stenmurar, sentida till en sammanlagd längd av ca 220 m. Fyra röjningsrösen av torpkaraktär, ca 7-10 m i diam och 1,2-1,8 m h.	Påverkas inte	
Ny nr 27	R	Gravfält	Gravfält inom ett 52 x 18 m (närmast N-S) bestående av två rösen och tre stensättningar: a) Röse, 7 m i diam, 0,8 mh. kraftigt övermossad fyllning av 0,2-0,4 m st stenar b) Röse 7,5 m i diam, 0,9 mh. kraftigt övermossad fyllning av 0,2-0,4 m st stenar c) Stensättning 8,5-9 m i diam, 0,3 m h. Stubbskada i mitt. Kraftigt övermossad fyllning av 0,2-0,5 m st stenar d) Stensättning, 6 m i diam, 0,5 mh. kraftigt övermossad fyllning av 0,2-0,4 m st stenar e) Stensättning, 8 m i diam 0,7 mh. kraftigt övermossad fyllning av 0,2-0,4 m st stenar	Påverkas inte	Skyltning, röjning tillgängliggörande
Ny nr 28	R	Röjningsröse	Röjningsröse av äldre typ, 3 m i diam och 0,3 m h	Påverkas inte	

Ny nr 29		Boplatsläge	Inom ett ca 150 x 80 m stort område (NNO-SSV) finns ett boplatsläge bestående av plan och röjd mark. Avgränsas åt öster av sankmark och moras.	Påverkas troligen inte	
Ny nr 30	Övrig	Lägenhets-bebyggelse	Inom ett ca 130 x 90 m stort område (NO-SV) var enligt den häradssekonomiska kartan torpet Hermansdal (ca 1840-1910) beläget. Lämningar efter röjda ytor och röjningsrösen finns i området.	Påverkas troligen	Enkel dokumentation
Ny nr 31	Övrig	Täktgrop	Täktgrop 13 m l (N-S) och 0,5 m dj. Belägen intill bergsklack i väster	Påverkas ej	
Ny nr 32	Övrig	Textilindustri	Linrötningsgrop? Avlång 5,5 m l (SSV-NNO), 4 m br varav vall upp till 1 m br. Grop 0,5 m dj, vall 0,2 m h.	Påverkas ej	
Ny nr 33	Övrig	Stenmurar	Stenmurar, sentida till en sammanlagd längd av ca 606 m. Stenmurarna hör till torpmiljöerna kring Hästhagen och Björklunden	Påverkas ej	
Ny nr 34	Övrig	Röjningsrösen	Fyra röjningsrösen av yngre typ, 3-6 m i diam och 0,6-0,8 m h.	Påverkas ej	
Ny nr 35	Övrig	Stenmur/Stentipp	Stenmur och stentipp, sentida, ca 0,6 m h och upp till sex m bred. Troligen bestående av ihopplockade röjningsrösen från Stenkullens åkrar	Påverkas troligen	Länsstyrelsen beslutar om ev borttagning
Ny nr 36	Övrig	Stenmur	Stenmur, ca 10 m l, 1 m br och 0,4-0,6 mh	Påverkas troligen ej	
Ny nr 37	Övrig	Stenmurar	Stenmurar, sentida till en sammanlagd längd av ca 340 m. Hör till gårdsmiljön kring Stenkullen	Påverkas ej	
Raä nr 199	Övrig	Vägmärke	Väghållningssten, granit, 0,4 m h, 0,7 m l (90/290cg) och 0,3 mtj. På SSÖ sidan är inskriptionen: "Stenkullen väg" Stenen är flyttad och stod ursprungligen ca 40 m SV om nuvarande plats vid grindhålet.	Kan påverkas av vägbreddning	Länsstyrelsen tar beslut om ev flyttning
Raä nr 200	R	Grav	Stensättning, rund, röseliknande, 7 m diam och 0,5 m h. Övermossad och ställvis lätt övertorvad med fyllning av 0,3-0,5 mst stenar. Lämningen lutar något åt SSV. Oklar form och begränsning.	Påverkas ej	
Ny nr 38	R	Boplatsläge	Inom et ca 70 x 25 m stor yta (Ö-V) är boplatsläge. Åt NV och ÖSÖ avgränsas ytan av en terrass mot brant sluttande terräng	Påverkas ej	
Ny nr 39	Övrig	Stenmurar	Stenmurar, sentida till en sammanlagd längd av ca 360 m. Hör till torpmiljön kring Hultet.	Kan komma att påverkas	Länsstyrelsen beslutar om ev borttagning
Ny nr 40	Övrig	Lägenhets-bebyggelse	Lämningar efter torpet Hultet (1784-1924) bestående av husgrund, ca 20 röjningsrösen och ett antal röjda ytor. Mycket av miljön täcks av tät granplantering	Kan komma att påverkas	Enkel dokumentation
Ny nr 41	R	Fossil åkermark	Inom ett område ca 350 x 210 m (N-S) finns ca 60 röjningsrösen och ett antal röjda ytor. I söder är röjningsrösen av ålderdomlig karaktär, medan den norra delen av området hör till det sentida torpet Skänkeberg.	Kan komma att påverkas vid vägbreddning	Om påverkan: arkeologisk förundersökning

Landskap är som böcker – läsbara. Spåren efter äldre tider är som ord i landskapet. Vi behöver bara sätta samman orden för att ge dem mening och innebörd. När landskapet förändras måste vi behålla läsbarheten. De nya elementen måste anpassas till de gamla, för att behålla de historiska sambanden.

Där torp med sina åkrar och ängar förr befolkade bygden, breder nu vida granplanteringar ut sig. Kvar i skogen ligger spåren av tidigare generationers liv och arbete – husgrunder, röjningsrösen, gamla åkerytor och stengärdesgårdar. Vägar som en gång utgjorde kärnan i ett kommunikationsnät mellan byar är fortfarande i bruk. Fast delar av bebyggelsen är borta och några av vägarna har blivit igenväxta skogsvägar.

I landskapet på höjderna ovanför sjön Stråken planeras för en vindkraftspark. Därför har Jönköpings läns museum gjort en kulturhistorisk förstudie av det planerade exploateringsområdet på uppdrag av HS Kraft AB. Vi hoppas med detta tydliggöra hur kulturmiljöer och etableringen av vindkraft kan samexistera genom att hänsyn tas till landskapets kulturhistoriska värden.